

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 15.11.2022

Makale Kabul | Accepted: 20.12.2022

Atıf | Cite as: Başak Kuzakçı, “Arkeoloji ve Emperyal Rekabet: Soğdların ve Soğdcanın Keşfi (XIX-XX. Yüzyıl)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), Aralık 2022, s. 63-76.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1204503>

ARKEOLOJİ VE EMPERYAL REKABET: SOĞDLARIN VE SOĞDCANIN KEŞFİ (XIX-XX. YÜZYIL)

Başak KUZAKÇI*

Öz

Soğdlar ve Soğd medeniyeti XX. yüzyılın başlarından evvel Avrupalılar tarafından ancak Antik dönem yazarlarının kısa ifadelerinden tanınırdı. Onların tarihsel önemlerinin ortaya çıkışı, Türkistan coğrafyasında ve ticaret yollarında oynadıkları ana rolün tespiti ve Soğd dilinin Asya ticaret yolları boyunca *lingua franca* haline dönüşüm süreci 1903'te Turfan'da keşfedilmeye başlayan Soğdların ürettiği metinlerin, elyazmalarının keşfi ve çözülmesi süreci sonrasında anlaşıldı ve literatürde yerini aldı. Söz konusu süreç uzun döneme yayılmakla birlikte Soğd yazılı eserlerinin keşfi ve 1932'de Soğd dilinin, alfabesinin çözülmesi Soğd tarih araştırmalarının başlangıç noktasını oluşturdu. Bu çalışmanın inceleme nesnesi doğrudan Soğd medeniyet ürünlerinin keşfi sürecidir. Bu çalışmada özellikle Macar-İngiliz kâşif Sir Aurel Stein ve Alman Arkeolog Grünwedel öncülüğündeki çalışmaların Soğdcanın ve Soğd medeniyetinin ürünlerinin aydınlatılmasındaki rolü yanı sıra XX. yüzyılın ilk yarısında yoğunlaşan Türkistan'a yönelik Batı arkeolojisi ardındaki kolonyalist hedefler ve emperyal rekabet irdelenmiştir. Bahsi geçen ilim adamlarının notları ve ürettikleri çalışmalar bu bağlamda tetkik edildi ve Orta Asya arkeolojisinin spesifik olarak Soğdlara dair keşiflerin kolonyalist bağlamı ortaya kondu.

Anahtar Kelimeler: Soğdya, Soğdca, Alman Turfan Seferi, Aurel Stein, Kolonyalizm.

ARCHEOLOGY AND IMPERIAL RIVALRY: THE DISCOVERY OF SOGDIA NS AND SOGDIAN LANGUAGE (19th-20th CENTURIES)

Abstract

Before the beginning of the twentieth century, the Sogdians and the Sogdian civilization were only known to Europeans from brief statements by ancient writers. The emergence of their historical importance, the determination of the main role they played in the geography of Turkestan and the trade routes, and the transformation of the Sogdian language into *lingua franca* along the Asian trade routes were understood after the discovery and decipherment of the texts and manuscripts produced by the Sogdians, which began to be discovered in Turfan in 1903, and took their place in the literature. The discovery of Sogdian written works and the deciphering of the Sogdian language and its alphabet in 1932 form the starting point of Sogdian historical studies. This study focuses on the discovery process of Sogdian civilization products. In this study, the role of the studies led by the British-Hungarian explorer Sir Aurel Stein and the German

* Dr., Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Tarih Bölümü, basakkuzakci@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8730-1898.

archaeologist Grünwedel in revealing the Sogdian and the products of the Sogdian civilization, as well as the colonialist goals and imperial rivalry behind the Western archeology towards Turkestan, which intensified in the first half of the twentieth century, were examined. The notes and works of leading scholars on Sogdian archeology and studies have been examined in this context and The colonialist linkage of Central Asian archeology, specifically the Sogdian discoveries, was revealed.

Keywords: Sogdiana, Sogdian, German Turfan Expedition, Aurel Stein, colonialism.

Giriş

Geçmiş ve geçmişin kalıntlarına özellikle antik çağlara Hümanizma ve Rönesans çağından itibaren Avrupa’da güçlü bir ilgi söz konusuydu. XVIII. yüzyılda Aydınlanma Dönemi’nde ise mevcut ilgi, Avrupa’da bilimsel inceleme ve keşfe dair yeni araştırma yöntemlerinin ortaya çıkışı sonrasında ileri bir safhaya geçti ve bilimsel arkeolojinin temelleri bu çağda atıldı. Avrupa medeniyetinin kökenlerine yönelik ilginin sonucu gelişen bilimsel arkeoloji, Sanayi Devrimi sonrası XIX. yüzyılda başlayan İmparatorluk Çağı’nda emperyal yayılma ve politik-kültürel iktidar inşa etme süreçlerinin bir parçasına dönüştü. Antik çağların maddi kalıntlarına sahip olma arzusu toprak ve tarih üzerinde iktidar kurma çabasıyla eşdeğer hale geldi. Eski eserleri elde etmek ve koleksiyona dahil etmek emperyal yayılma sürecinde sembolik anlamlar taşıyordu. Esasında eseri bulan ve koleksiyonuna dahil eden büyük güç, esasta eserin ait olduğu medeniyet üzerinde de hak iddia ediyordu. Avrupalı Büyük Güçlerin arkeolojik arayışları hem XIX. yüzyıl başlarında sayıları çoğalmaya başlayan Avrupa şehirlerindeki müze koleksiyonlarını genişletmek çoğu halde teşekkül ettirmek amacını taşıdığı gibi Avrupa’nın siyasi askerî üstünlüğünü bilgi üzerinde de iktidar olarak tahkim etmeyi sağlıyordu. Batı Uygarlığı Emperyal Çağ’da topyekûn medeniyeti temellük etme konusunda da meşru hak sahibiydi¹. Bahsedilen arkeolojik hücum, öncelikle Batı Anadolu, Ortadoğu topraklarını XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Asya ve Uzak Doğu coğrafyasını hedef aldı.

Bilimsel arkeolojinin doğuşu ve olgunlaşması Avrupa-merkezci bir bakış açısıyla genellikle Napolyon Bonaparte’nin 1798 Mısır Seferi’nde sefer kfilesinde görev alan ilim insanlarının çalışmalarıyla ilişkilendirilir ve tamamen sadece Batı zihin dünyasına ve ilim alemine mahsus bir disiplin olarak değerlendirilir. Fakat Babil, Asur ve Roma dönemlerinden itibaren “asar-ı atika”ya yönelik ilginin söz konusu olduğu, toprak üzerine çıkarma, muhafaza etme gibi çalışmalar yürütüldüğü bilinmektedir. Bu türden Batı-dışı arkeolojik modellerin yanı sıra eski eser toplama ve koleksiyonerlik XVII-XVIII. yüzyıldan beri Avrupa asil sınıfları arasında yaygındı ve nadide bir koleksiyon büyük bir statü sembolü olarak görülürdü. Bilimsel arkeoloji ise entelektüel bir çabanın ötesinde amaçlarla teşekkül etti. XIX. yüzyıl Avrupa zihin dünyasının belirleyici akımlarından olan pozitivizmin etkisi altında nesnel, kesin ölçüm ve kayıt tutma gibi çeşitli metodolojik yöntemleri benimseyen bilimsel arkeoloji bağımsız bir bilimsel disipline dönüştü. Fakat arkeolojinin XIX. yüzyılda gelişen nesnel ve bilimsel kesinlik taşıyan metodolojik yaklaşımı, bilimsel arkeolojinin Avrupa koleksiyonlarına eser temin etme misyonunu ortadan kaldırmadı yahut zayıflatmadı. Bilimsel arkeoloji, bütün bilimsellik, tarafsızlık ve nesnellik iddiasına karşı XIX. yüzyılda emperyal yayılmanın aracı olarak esasında

¹ Arkeoloji ve siyaset ilişkisine dair tartışmalar için bkz. Bruce Trigger, “Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist”, *Man*, S. 3, 1984, ss. 355-370; Bruce Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

Asya’da yahut Akdeniz çevresinde antik geçmişi Avrupa bakış açısıyla yeniden inşa etti. Arkeolojinin politika ve ideolojiyle bağlantısı hem geçmişin inşasında hem de arkeolojinin çalıştığı sahadaki yerel nüfus üzerinde tahakküm kurma politikasında kendini gösterir. Bu açılardan XIX. yüzyılda gelişen bilimsel arkeoloji Rönesans yahut Aydınlanma Çağı’nda gelişen Antik dönem ilgisinin taşıdığı hümanist tonlardan oldukça uzaktı. Arkeoloji modern dönemde keskin bir metodoloji benimseyerek profesyonelleşirken politik veçheler de kazandı².

Bilimsel arkeoloji söz konusu dönemde Batı Medeniyetinin üstünlüğünü ve medeniyetin kökenlerini ortaya çıkarmakla mükellefti. Akdeniz’den Uzak Asya’ya kadar farklı medeniyetlerin elle tutulur ürünleri Avrupa’ya getirildi ve Avrupa’nın medeniyetlerin beşiği olduğuna yönelik diskur böylece tahkim edildi. Gün yüzüne çıkarılan bir başka ifade ile ölçülen, resmedilen, Soğdlar ve Soğdca örneğinde olduğu gibi çözümlenen eserler, yazmalar, yazılıtaşlar Avrupa medeniyetinin siyasi olduğu kadar kültürel ve moral üstünlüğünü vurguluyordu. Bilimsel arkeoloji Avrupa sanayi medeniyetine ve kolonyal politikalarına söylemin ötesinde buluntular ve zenginleşen müze koleksiyonları ile gözle görülür katkılar sağlıyordu³.

XIX. yüzyılın sonunda Çin ve Türkistan’da yoğunlaşan Avrupalı arkeolog ve kâşiflerin seferleri esasında doğrudan emperyal ve kolonyalist olmaktan öte “informal kolonyalizm/emperyalizm” olarak adlandırılabilir. Bu terim bir bölgenin doğrudan hakimiyet altına alınmadan belirli kontrol araçlarıyla yönetilmesini ifade eder⁴. Bilimsel arkeolojinin metodolojik yaklaşımı ve bahsedilen kolonyal hedefler çerçevesinde Batı dünyası ilk kez 1903 yılında Berlin Müzesi Direktörü Albert Grünwedel (1856-1935) riyasetinde Alman arkeoloji heyeti tarafından yürütülen “Alman-Turfan Keşif Seferi”nde elde edilen el yazmalarında Soğdca ile karşılaştı. Soğdların ve Soğdcanın XIX. yüzyıl sonunda başlayan ve XX. yüzyıl başlarında ilk meyvelerini veren keşif süreci Emperyal Çağ’da Çin’in batısının keşfi yahut müstemleke haline getirilme rekabetinin ilmi sonuçlarından birisidir. Genel çerçevede Büyük Güçlerin dünya sistemi dışında kalan bölgelerdeki hakimiyet mücadelesi ve askerî/diplomatik çatışmaları “büyük oyun/great game”⁵ olarak nitelendirilmektedir. XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyıl başlarında emperyalizmin öncü kuvveti olarak görülen arkeologlar Orta Doğu, Afrika ve Akdeniz’in keşfi ile meşguldü. Ancak 1858’te *Tientsin Antlaşması*⁶ sonrasında Çin ve Orta Asya keşif yolu Avrupalılara açıldı. Doğu Türkistan’da kısa süreli bağımsız bir teşekkül kuran Yakup Bey’in Rusya ve İngiltere ile 1880’lerde imzaladığı antlaşmalar sonunda Kaşgar’da Rus ve İngiliz diplomatik temsilcilikleri ihdas edildikten sonra arkeoloji misyonların yürütülmesi ve desteklenmesi kolaylaştı ve bölge tam anlamıyla arkeolojik keşiflere, bazı durumlarda ise sömürüye açıldı. İki büyük emperyal güç Rusya ve İngiltere arasındaki siyasi rekabet doğrudan arkeoloji sahasında da kendini gösterdi. Böylece

² Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, “Giriş: Arkeoloji ve İmparatorluk”, *Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğunda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914*, SALT Yayınları, İstanbul 2011, ss. 16-28.

³ Bruce Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, ss. 140-144.

⁴ C.R. Fay, *Cambridge History of British Empire*, C.II, Cambridge University Press, Cambridge 1940, s.399; Margarita Diaz-Andreu, *A World History of Nineteenth-Century Archaeology: Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford University Press, Oxford 2007, s.19-26.

⁵ *Great Game* tabiri ile alakalı olarak bkz. Edward Ingram, *The Beginning of the Great Game in Asia 1828-1834*, Oxford University Press, Oxford 1979.

⁶ *Tientsin Antlaşması* için detaylı bilgi bkz. H. B. Morse, *The International Relations of the Chinese Empire*, Longmans Green, Londra 1910.

arkeolojik eser ve yazma koleksiyonu toplama konusunda çekişme yoğunlaştı. Nitekim arkeolojik buluntu ve yazma koleksiyonu sadece oryantalist bakış açısıyla “doğu” toplumunu tanımaya yönelik bir araç olarak görülmemelidir. Emperyalizm çağında antikiteye ve eski toplumlara dair bütün ürünler ve eserler, kültürel üstünlüğün ve prestijin göstergesi olarak bir tür güç sembolü, kültür hegemonyasının vasıtasıydı⁷. Asya üzerindeki rekabeti ve kültürel üstünlük mücadelesi bu kavram çerçevesinde izah edilebilir. Ancak Soğdların ve Soğdcanın keşfi nihayetinde sadece kolonyal yayılma süreçlerinin bir parçası olarak değerlendirilmemelidir. XIX. yüzyılda Avrupa’daki kültürel altyapının genişlediği, klasik uygarlıklara yönelik akademik ilginin zirveye çıktığı, üniversitelere ve müzelere geniş kaynakların ayrıldığı dönemde, Avrupa’da primitif kültürlerden gelişkin medeniyetlere kadar geniş yelpazede eserler ve çalışmalar ortaya çıktı. XIX. yüzyılın sonlarında 1895’te coğrafyacı ve kartograf Sven Hedin’in keşif gezileriyle başlatılan Türkistan ve Çin’in keşif tarihi beraberinde Soğdların tarihin bir parçasına dönüşmesini sağladı. Bu bağlamda Soğdların keşfi Avrupa kolonyalizminin bir uzantısı olmanın yanı sıra Avrupa’nın çevre bölgeleri tanıma ve tanımlama sürecinin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Arkeoloji ve politika ilişkisi bağlamında Soğd dünyasının ve Soğdcanın keşfi konusunda öncülüğü ise Macar-İngiliz arkeolog Sir Aurel Stein üstlendi.

Sir Aurel Stein, *Eski Mektuplar/Ancient Letters* ve Soğdcanın Çözülmesi

Soğdcanın çözülmesi ve çevrilmesi pek çok ilim adamının ortak gayretleriyle mümkün oldu. Ancak Arthur Stein ve keşif gezileri Soğd medeniyetinin ve dilinin yeniden canlanmasını tetikleyen bu alandaki çalışmaları hızlandıran başlıca müsebibdir. Macar-İngiliz kâşif ve arkeolog Sir Arthur Stein, Pers coğrafyası ve Hindistan arasındaki etkileşim, Eski Persçe ve Hindoloji üzerine doktora tezini hazırlayarak 1890’lardan itibaren Orta Asya, Hindistan ve Çin’e kadar uzanan keşif gezileriyle çalışmalarını sürdürdü. Kendi çağında arkeolog, coğrafyacı, kâşif ve âlim vasıflarını bünyesinde mezceden en çarpıcı ve öne çıkan karakterlerden olan Stein⁸, Orta Asya ve Çin üzerindeki çalışmaları ve keşifleriyle şöhret buldu. 1900’de Lahor, Kaşmir ve Doğu Türkistan’ı Kaşgar’a kadar uzanan bir keşif seferi düzenledi. Aurel Stein, XIX. yüzyılın ortasında tekâmül eden bilimsel arkeolojinin Asya’daki temsilcileri arasında baskın bir figürdü. Macar doğumlu, Almanya, Avusturya ve İngiltere eğitilmiş Stein’in yetiştiği ortam ve eğitim hayatı, söz konusu dönemdeki Avrupalı âlim tipolojisinin karakteristik bir örneğidir.

Stein, Schliemann’ın Troya’da, Flinders Petrie’nin Mısır’da gerçekleştirdiği ve büyük hayranlık uyandıran keşiflerine benzer dikkat çekici keşifler yapmak için kendisine Asya, Hint coğrafyasını, bu coğrafyadaki unutulmuş Budist geçmişi seçti⁹. Kuzey Hindistan ve Orta Asya’da antik yerleşim siteleri çevresindeki kazılarda yazmaların ortaya çıktığını bilen Stein, 1900’de Hindistan hükümetinden aldığı destekle ilk keşif seferinde Taklamakan Çölü’nün güneyinde Hotan Krallığına ait antik yerleşim kalıntıları, ahşap, kâğıt, deri, ipek ve diğer materyaller üzerine Saka dilinde (Khotanese) Prakrit harflerle yazılı elyazmaları keşfetti. Bunların yanı sıra Çince, Tibetçe yazılı materyaller de buldu. İlk keşif gezisinin sonuçlarını “Chronicle of the kings of Kashmir” ve “Sand-

⁷ Maya Jasanoff, *Edge of Empire*, Harper Publication, London 2006, s. 206-216.

⁸ Jeannette Mirsky, *Sir Aurel Stein: Archaeological Explorer*, Chicago, 1998, s.9.

⁹ Charles Allen, *The Buddha and the Sahibs*, John Murray Publications, Londra 2002.

Bruied Ruins of Ancient Khotan”¹⁰, “Ancient Khotan”¹¹ başlıklı eserlerinde yayınladı. Arthur Stein, Soğd ve Orta Asya tarihi bakımından çığır açacak keşifleri 1904’ten itibaren Hindistan Arkeoloji Departmanı ile müşterek çalışmaları sırasında gerçekleştirdi. Stein’in arkeolojik çalışmaları arkasındaki politik amaçlar ve emperyal rekabetin arkeoloji sahasındaki yankıları ikinci keşif seferi öncesinde Stein’in Hindistan Arkeolojik Araştırma Komitesi (Archaeological Survey of India/ASI) ile yürüttüğü yazışmalarda ortaya çıkar. Komite direktörü John Hubert Marshall, Stein’i “birinci sınıf bir kâşif ve epigraf” olarak tanımladıktan sonra Rus ve Alman arkeologların yarattığı rekabet ortamında Sten’in keşif gezilerinin İngiltere’de, Berlin yahut Hermitage Müzesi ile eşit değerde koleksiyonların ortaya çıkaracağını ifade eder¹². 1906 Nisan’ında Hindistan Arkeoloji Departmanı’nın desteğiyle ikinci Orta Asya ve Çin keşif seferini başlattı. Kuzey Hindistan’daki Çitral ve Afganistan’ın kuzeydoğusu boyunca uzanan Vahan Geçitti üzerinden Çin’e kadar ilerlemiş ayrıca İpek Yolu’nun güney kolunda Hotan ve onun da ötesinde Dunhuang’a varmıştır. Stein’in Turfan bölgesinde çalışmalarını yürüttüğü esnada 1904’te Kaşgar’a konsolos olarak gönderilen İngiliz diplomat, George Macartney bölgedeki eski eserlerin toplanması hususunda Alman ve Rus ilmi heyetlerine karşı ciddi bir yarış halindeydi. Kaşgar üzerinde Rus-İngiliz diplomatik nüfuz mücadelesi yanı sıra XIX. yüzyılın sonundan itibaren bölgede eski eser ve yazma koleksiyonu toplama rekabeti de oldukça şiddetliydi. İngiliz Hariciyesinden doğrudan bu yönde aldığı talimatın gereği olarak çalışmalara başlayan Macartney, Kaşgar Rus Konsolosu Nikolay Petrovskiy karşısında güçlü bir rakip olarak ortaya çıktı. Nitekim Sir Aurel Stein’in bölgedeki çalışmalarını kuvvetli bir surette destekledi¹³. Stein, bilhassa Dunhuang’ın sınır hattına Han Hanedanı devrinde inşa edilen sur duvarı boyunca yoğun bir kazı faaliyeti başlattı. Stein’in Dunhuang’ta ilk ciddi keşfi esasında 1880’lerde ortaya çıkarılan ancak Batı ilim dünyasının haberdar olmadığı Budist mağaralarıydı. Mağaraları ve içindeki duvar resimlerini, çoğunluğu Çince ve Tibetçe olmak üzere aralarında Soğdcanın da olduğu çeşitli dillerdeki kâğıt yahut farklı materyaller üzerine yazılı elyazmalarını, ipek üzerine işlenmiş resimleri ortaya çıkaran yerel rahip Wang Yuanlu’dan binlerce eseri Stein satın aldı. Dunhuang yazmaları Stein’in kariyerindeki en büyük başarılarından biri olmasına karşın, kendisi Çin’de bu girişimi sonrası “emperyalist hırsız” olarak damgalanarak kötü bir şöhrete kavuştu. Ayrıca önemli arkeolojik alanlara metodolojik olmayan müdahalelerinin büyük zararlar verdiği ve kazıdan ziyade yağmacılık yaptığı konusunda eleştiriler gündeme geldi¹⁴.

Stein’in kolonyalist bir zihniyetle çalışmalarını sürdürdüğü ve temel motivasyonunu da bu zihniyet kalıbıyla belirlediği onun metodolojisine dair eleştirilerin başında gelmektedir¹⁵. Ancak Stein’in Batı dünyasına taşıdığı erken dönem yazmaları, Orta Asya ve Çin kültürü genel anlamda Asya dünyasına yönelik XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Batı ilim dünyasında yükselişe geçen ilgiyi besledi ve bilimsel

¹⁰ Arthur Stein, *Sand-Bruied Ruins of Ancient Khotan*, Fischer and Undwin, Londra, 1903

¹¹ Arthur Stein, *Ancient Khotan*, Clarendon Press, Oxford, 1907.

¹² Jeannette Mirsky, *Sir Aurel Stein: Archaeological Explorer*, Chicago, 1998, s. 219.

¹³ Murat Özkan, “Kaşgar’da Bir İngiliz Ailesi: Macartney”, *Asia Minor Studies*, 5/10, 2017, ss.77-78; Kaşgar ve çevresindeki diplomatik rekabetin arkeoloji sahasındaki tezahürlerinin çeşitli ülke arşivlerindeki belgeler üzerinden karşılaştırmalı analizi için bkz. C.P., Skrine, P. Nightingale, *Macartney at Kashgar*, Methuen Publishing, Londra 1973.

¹⁴ Helen Wang, *Sir Aurel Stein in The Times*, London, 2002, s.150; Stein, satın aldığı yazmaları beş cilt halinde Serindia, Oxford University Press, 1921 başlığı altında yayımladı.

¹⁵ Shareen Blair Brysac, “Last of the Foreign Devils”, *Archaeology*, 50/6, Kasım-Aralık. 1997, ss. 53-59.

metodolojik çerçevede Asya etütlerinin artışına katkı sağladı. Stein, kendi dönemindeki eleştirilere, çalışma yürüttüğü sahalardaki devletlerin bürokratlarının engelleyici, bazı durumlarda aşağılayıcı tutumlarına rağmen Çin ve Orta Aya'nın dünya medeniyetine katkılarının farkındaydı. Bu katkıların gelecek kuşaklara aktarılması ve söz konusu coğrafyalardaki medeniyet eserlerinin yok olmaması için çalışmalarını yürüttü. Stein'in elde ettiği bütün kültürel ürünleri, buluntuları meslektaşlarının da incelemesine açarak alanın bütün uzmanlarının eserler, yazmalar üzerinde incelemeler yapmalarına imkân tanınması, onun çalışmalarının ve keşif gezilerinin arkasında yatan motivasyon ve hedefleri de açığa çıkarmaktadır.

Sir Aurel Stein'in İkinci Asya keşif gezisi iki yıl sürdü ve esasında Stein, en dikkat çekici keşiflerini de bu gezide gerçekleştirdi. Macar-İngiliz kâşif Sir Aurel Stein'in Orta Asya'ya 1906-1908'de düzenlediği ikinci keşif seferinde “bilinmeyen dilde” yazılar bulmaya devam etti¹⁶. 1907'de Doğu Türkistan keşif gezisinde Stein'in asistanlarından Naik, Dunhuang batısında harabe halindeki Çin gözetleme kulesinin nöbet bölgesinde Aramice karakterlere benzer yazılı belgeler buldu. Dili bilinmeyen eski elyazmalarının ve ahşap materyal üzerine yazılmış Çin belgelerini Stein'e teslim etti. Stein günlüğündeki 18 Nisan tarihli kayıta bu keşfi şöyle anlatır¹⁷:

“Akşamüzeri 6.30'da kampa döndükten kısa süre sonra Naik, T.XII'deki (Çin gözetleme kulesi) dar geçitteki yığıntıları temizledikten sonra zeminde bağlı halde bulunduğu kâğıt ruloları ile geldi. Aramice yazılı iyi korunmuş kağıtların yanında Çince metinler de buldu.”

Stein, 19 Nisan'da yine aynı keşif üzerine notlarını sürdürerek Aramice rulo belgelerin eksiksiz olduğunu, bir belgenin de ortadan katlanmış halde bulunduğunu kaydetti¹⁸. Keşfedilen bilinmeyen dilde yazılı yazmalar, posta çantası içinde bağlı halde beşi eksiksiz kalanlar ise parçalardan ibaret mektuplardı¹⁹.

Stein posta çantasından çıkan belgelerin ilk olarak Aramice olduğunu düşündü ancak 1909'da ilk görüşünün tashihine yönelik çalışmalara başladı. Belgelerdeki yazıların muhtemelen İran diyalektlerinden biri olduğunu, bu belgelerin ipek ticareti için İran'dan yahut Batı Türkistan'dan Çin'e giden tüccarların bıraktığını düşündüğünü ifade etti²⁰. Oxford Bodleian Kütüphanesi Sami dilleri ve tarihi uzmanı Dr. Cowley de kendisine Stein tarafından gönderilen dokümanlar üzerindeki çalışması sonucunda aynı kanaate vardı ve Arthur Ernest Cowley (1861-1931) 1911'de Dunhuang'da keşfedilen belgeler hakkındaki çalışmasında Soğd alfabesinin ilk çevirisini de yayınladı²¹.

Cowley'in çalışması, Almanya'dan Carl Friedrich Andreas'ın (1846-1930) dikkatini çekti. Andreas 27 Mart 1911'de Stein'e yazdığı mektupta belgeler üzerindeki yazının Berlin Müzesi'ndeki sikke koleksiyonunda yer alan Buhara hakimine ait olan

¹⁶ Soğdcaya dair yazı örnekleri Alman arkeoloji heyetinin kazılarında itibaren bulunmaya başladı; bkz. Hunter, Erica , “Syriac, Sogdian and Old Uyghur Manuscripts from Bulayiq”, 2012.

¹⁷ *Bodleian Stein MS 199*, Mart-Ağustos 1907 saha günlüğü, s. 31.

¹⁸ *Bodleian Stein MS 199*, Mart-Ağustos 1907 saha günlüğü, s. 31.

¹⁹ F. Grenet and N. Sims-Williams, “The historical context of the Sogdian Ancient Letters”, *Transition periods in Iranian history, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau* (22-24 Mayıs 1985) (Leuven: E. Peeters, 1987): 101-122

²⁰ Arthur Stein, “Explorations in Central Asia, 1906-8 (1)”, *The Geographical Journal*, 34/1, 1909, s.35.

²¹ Cowley, A. “Another Unknown Language from Eastern Turkestan.” *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1911, ss. 159–166.

sikke yazısı ile benzeştiğini ifade etti. Sikke üzerindeki “xwt’w”²² ibaresini “lord/efendi” olarak tercüme ettiğini ve kesin olarak Turfan belgeleriyle sikke üzerindeki yazının aynı olduğu sonucuna vardığını Stein’e şu ifadelerle bildirdi²³:

“Keşfettiğiniz belgelerdeki yazı ve dil kesinlikle Soğdca olmalıdır. Profesör Gauthiot bu konuda benimle hemfikir. Soğdya’dan gelen sikke üzerindeki eski Aramice yazı bu konuda ciddi bir delildir ve bunun yanı sıra bu kursiv yazının (bitişik-italik elyazısı) Uygurlar tarafından tercüme edilen Soğd Budist metinlerinde gelişkin versiyonu kullanıldı. Sizin belgelerinizdeki ve Buhar-hudât (Bukhar Hudat/Buhara Hâkimi/ Buxâr-Xudâvs) sikkelerindeki kursiv yazı, Sasani yazıtlarındaki ve Pehlevî papirüslerindeki yazı tipiyle aynıdır”.

Cowley ve Andreas’ın çalışmalarıyla senkronize olarak Paris’ten Gauthiot, Stein’in belgelerinden 4 numaralı mektup ve Pelliot’un koleksiyonundaki Budist Soğd elyazmaları üzerine incelemelere başladı. Gauthiot yazının çevrilmesi hususunda oldukça mühim ilerlemeler kaydederek çeşitli Soğdca kelimeleri ve aramaogramları bir başka ifade ile kelime okutucu işaretleri tanımladı²⁴. Ayrıca Stein’in, Gauthiot ve Andreas ile Dunhuang’da keşfedilen mektupların tamamının fotoğraflarını paylaşmasının ardından çalışmalar ilerledi²⁵. Stein’in Soğd koleksiyonu üzerine çalışmalar savaş nedeniyle akamete uğradı. Ancak 1926’da Hamburg Üniversitesi Mukayeseli Filoloji Profesörü Hans Reichelt, Soğd yazmaları üzerine incelemeleri yeniden başlattı. Mektupların üzerindeki yazı sistematik ve tam anlamıyla 1932’de Hans Reichelt tarafından çözüldü ve Soğdca olduğu kesinleşti²⁶.

Eski Mektuplar Kime Yazıldı?

Ancient Letters/Eski Mektuplar olarak adlandırılan bu belgelerin, Çin’den batıya gönderilen ve güvenlik gerekçesiyle Çinli askerî yetkililer tarafından el konulan postaların bir parçası olduğu düşünülmektedir²⁷. Çin imparatorunun hastalık ve Hunların (Xiongnu) Loyang’ı tahrip etmelerinden ötürü başkentten kaçtığını anlatan “*Eski Mektuplar No:2*”nin yazıldığı tarihsel arka plan düşünüldüğünde Hunlarla savaşın yarattığı güvenlik riskleri nedeniyle mektupların Turfan’daki kolonilerden Soğdya’ya

²² Sikke üzerinde “xwt’w” şeklinde yer alan kelime, *Eski Mektuplarda* “xwt’y(βn)” olarak yer almaktadır. Söz konusu tanımın tam karşılığı İng.: Lord/Lordship’tir. Detaylı bilgi için bkz. Başak Kuzakçı, “Soğd-Türk İlişkileri (V.-VIII. Yüzyıllar)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul 2022, s.115.; Ayrıca kelimenin her iki versiyonunun sözlük karşılığı için bkz. Gharib, B., *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Farhang Publications Tehran 2004, s.440.

²³ *Bodleian Stein MS 63*, Carl Friedrich Andreas’tan Stein’e, 27 Mart 1911.

²⁴ R. Gauthiot, “Note sur la langue et l’écriture inconnues des documents Stein-Cowley”, *JRAS*, 1911, ss. 497-507.

²⁵ R. Gauthiot “A propos de la datation en Sogdien”, *JRAS*, 1912, s.341-353.

²⁶ Hans Reichelt, *Die Soghdischen Handschriftenreste Des Britischen Museums*, Umschrift Und Mit Übersetzung. Heidelberg: Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1928-1931.

²⁷ *Eski Mektuplar No:2*’nin metinsel ve linguistik incelemesi için bkz. Nicholas Sims-Williams, “The Sogdian Ancient Letter II”, *Philologica et Linguistica. Historia, Pluralitas, Universitas. Festschrift für Helmut Humbach zum 80. Geburtstag am 4. Dezember 2001*, ed. M. G. Schmidt & W. Bisang, Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2001, ss. 267-280; *Eski Mektuplar No:1* ve *Eski Mektuplar No:3*’ün incelemesi için bkz. Susan Whitfield, Ursula Sims-Williams, *The Silk Road: Trade, Travel, War and Faith*, British Library Publication, Londra 2004, ss.248-249; *Eski Mektuplar No:5*’in tarihsel incelemesi için bkz. F. Grenet, N. Sims-Williams and E. de la Vaissière, “The Sogdian Ancient Letter V”, *Bulletin of the Asia Institute*, 12, 1998, ss. 91-104; *Eski Mektuplar No:4* ve detaylı tetkiki için bkz. Nicholas Sims-Williams, “The Sogdian Ancient Letter No. 4 and the personal name Manavaghichk”, *Estudios Iranios y Turanios*, 3, 2017, ss.171-172.

ulaştırılmadığı düşünülebilir²⁸. Dunhuang, Ktsang ve Chin Ch'eng (*kmzyn*)'deki kolonilerde yaşayan Soğdlar tarafından kaleme alınan mektuplardan 2 numaralı mektupta bahsedilen Luoyang ve Yeh şehirlerinin Hunlar tarafından tahribatı, bu mektupların tarihlendirilmesi için başvurulmuş temel tarihi hadisedir. Söz konusu çatışmalar ve imparatorun başkenti terki M.S. 313-314'te gerçekleştiğinden dolayı mektuplar M.S. IV. yüzyıla tarihlendirilmektedir²⁹. Mektupların üçü ticarî niteliktedir ve ticaret belgesi hükmünde sayılabilir ancak diğer iki mektup Dunhuang'da yaşayan eşi tarafından terk edilen Soğd kadını Miwnay tarafından kaleme alındı. Miwnay, kolonide ana yurdu Semerkand'dan uzakta terk edilmiş bir eşin çevresinde Soğd kolonilerindeki sosyal hayat ve doku hakkında geniş çapta bilgi sunmaktadır. Miwnay, eşi Nanai-dhat ve kızı Shayn birlikte Dunhuang'a geldi, Nanai-dhat tüccardı ve üç yıl önce kervanla çıktığı seyahatten dönmedi. Kızıyla kolonide bir başına kalan Miwnay, Batı'ya Semerkand'a annesinin yanına dönmek için yardım edecek yahut seyahat masraflarını üstlenecek kimseyi bulamadı. "Parasız ve elbisesiz" kalan Miwnay, şehrin muhtemelen Zerdüş tapınağı rahibinden aldığı yardımla hayatını idame ettirdi³⁰. Onun mektupları Soğdya'ya adresine asla ulaşamadı ve 1500 yılı aşkın süre toprak altında kaldı. 1932'de Soğdcanın tam anlamıyla çözülmesi sonrasında onun ve Soğd toplumunun sosyal, siyasi, ticarî ve dinî hayatı da bir bakıma toprak altından çıkartıldı.

Soğd sosyal hayatı, ticareti, politik ilişkileri ve koloni yapısı hakkında oldukça önemli tarihî kayıtlar ihtiva eden Soğd tüccarlara ait Dunhuang'ta bulunan mektuplar, Loulan'da bulunan mumyalar, Hotan Nehri kaynağında keşfedilen Helenistik dönemin etkilerini taşıyan resimler ve bunların yanı sıra binlerce yazma, duvar resmi ve diğer objeler Stein'in Gansu/Kansu Eyaleti'ndeki kazı çalışmaları ve keşif gezilerinde elde edildi. Stein buluntulara dair keşif seferi notlarını günlüklerine sistematik kaydederek daha sonra *The Times*'de yayınladı ve keşiflerinden bütün ilim dünyasının haberdar olmasını sağladı³¹. Stein, Çin ve Asya tarihine dair katkılarının yanında Soğd dünyası ve Soğdcaya dair en dikkat çekici keşifleri gerçekleştirerek Antik dönem yazarlarının ve Çin yıllıklarının içinde hapsolmuş durumdaki Soğdları Batı Dünyasına tanıttı ve neredeyse Soğd çalışmalarının başlangıç noktasını teşkil etti. Ayrıca keşifleri yanı sıra keşifleri üzerine ortaya koyduğu bilimsel incelemeler günümüzde de kabul görmekte ve

---

²⁸ Frantz Grenet, Nicholas Sims-Williams, "The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters", *Transition Periods in Iranian History, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (22-24 Mayıs 1985)*, E. Peeters, Leuven, 1987, ss.101-122; Janos Harmatta, "The Archaeological Evidence for the Dhw of the Sogdian 'Ancient Letters'", *Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*, Akademiai Kiado, Budapeşte, 1979, ss.75-90.

²⁹ Nicholas Sims-Williams, "Towards a New Edition of the Sogdian Ancient Letters", *Les Sogdiens en Chine*, 23-25 Nisan Pekin, 2004, s.97; Frantz Grenet, Nicholas Sims-Williams, "The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters", *Transition Periods in Iranian History, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (22-24 Mayıs 1985)*, E. Peeters, Leuven, 1987, ss.101-122.

³⁰ Nicholas Sims-Williams, "The Sogdian Ancient Letter II", *Philologica et Linguistica. Historia, Pluralitas, Universitas. Festschrift für Helmut Humbach zum 80. Geburtstag am 4. Dezember 2001*, ed. M. G. Schmidt & W. Bisang, Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2001, ss. 267-280

³¹ Helen Wang, *Sir Aurel Stein in The Times*, London, 2002, s.52; *The Times*, "Dr Stein's Travels in Central Asia: Archaeological Discoveries," 9 Mart 1909, s.10.

kullanılmaktadır, Miran duvar resimleri³² ve Hotan Krallığı³³ üzerine yürüttüğü çalışmalar³⁴ onun ilmî kariyerinin en parlak örnekleridir.

Soğdlar ve Arkeoloji Keşifleri: Berlin Turfan Koleksiyonu (BBAW)

Soğd medeniyeti, Soğdlar ve daha spesifik anlamda Soğdca üzerine sistematik incelemelerin ortaya çıkmasında Stein'in katkılarının ötesinde Turfan bölgesinde, Soğdların oldukça güçlü varlık gösterdiği koloni bölgesinde yürütülen arkeolojik çalışmalar büyük öneme sahiptir. XIX. yüzyıl sonlarında, Stein'in keşif gezilerinin hemen öncesinde Turfan arkeolojik kazıları başladı. Turfan, Doğu Türkistan'ı olarak da adlandırılmaktadır ve İpek Yolu'nun kuzey istikametindeki en geniş vaha ve yerleşim alanıdır. Turfan, ticaret yollarının kesişim noktalarından biri olarak çok sayıda sanat ürününün, pek çok dilde elyazması ve yazıtın hem üretildiği hem de toplandığı merkezlerden biriydi. Bu niteliği ile Asya coğrafyasındaki en zengin arkeolojik kazı alanları arasındadır. Turfan'daki Antik dönem kültür ve medeniyet ürünlerini açığa çıkarmayı hedefleyen ilmî nitelikli seferler başlıca Rus, Alman ve Japon arkeoloji heyetleri tarafından XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yürütülmeye başlandı. Turfan'ın zengin arkeoloji potansiyelini vurgulayan ve Batılı heyetlerin dikkatini buraya çeken öncü kâşif Sven A. Hedin'dir (1865-1952). 1894-1897 arasında yürüttüğü keşif gezisi esnasında İpek Yolu boyunca yerleşim alanlarından yazma parçaları ve sanat objeleri elde ederek keşiflerini ilim alemine duyurdu³⁵. Hedin'in keşifleri ve raporları genel anlamda Türkistan coğrafyasının Avrupalı uzmanların bilimsel keşiflerine açtı. Batılılardan önce Rus uzmanların Turfan'a botanik, coğrafya ve arkeoloji temalı keşif gezileri 1870'lerde başladı. Rus botanikçi Albert Regel 1879'da Turfan'a esas ilgi alanı zengin Turfan florası olan bir keşif gezisi düzenledi. Ancak bölgedeki Antik kültürün güçlü izlerine, Budist heykel kalıntılarında yola çıkarak yerel kültürün İslam öncesi kökenlerine de vurgu yaptı ve bölgenin Antik kültürünü "Karagusça/Qoça/Kuça" ismiyle tanımladı³⁶. Rus keşif seyahatlerinde Soğdlara dair ilk yazma parçaları Kozlov ve Roborovskiy'in 1893-1895 arasında Kuça ve Toyuk çevresinde sürdürdükleri çalışmalarda ortaya çıktı. Uygur, Çin ve Hintçe yazma parçaları yanında Soğd yazması da elde edildi³⁷. XX. yüzyılda Türkistan ve Turfan'da arkeolojik kazı, yazma elde etme ve sanat eserleri keşfi uluslararası politik rekabetin ve diplomatik çekişmenin yansıma alanına dönüştü. Bu çerçevede 1900'de Asya keşif gezilerinin ve kazı çalışmalarının daha iyi ekipmanlarla, geniş ölçekte ve daha sistematik yürütülmesi için St. Petersburg İmparatorluk Akademisine bağlı Rus Coğrafya Topluluğu teşkil edildi ve çalışmaların organizasyonundan bu ilim heyeti sorumlu tutuldu³⁸. Heyet, kuruluş amacına uygun olarak geniş çapta çalışmaları sürdürmek amacıyla maddi kaynak bulmak için Çarlık Maliye Bakanlığı'na başvurdu fakat beklenen çapta destek alamadı. Geniş ve yoğun arkeolojik çalışma yürütme imkânından mahrum

³² Carol A. Bromberg, "An Iranian Gesture at Miran", *Bulletin of the Asia Institute*, 5, 1991, ss. 45.

³³ Sims-Williams, Ursula, "The Kingdom of Khotan to AD 1000: A Meeting of Cultures", *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 3, 2008, ss.171-172.

³⁴ Joanna Williams, "The Iconography of Khotanese Painting", *East and West*, 23/1-2, 1973, s.109.

³⁵ Sven A. Hedin, *Through Asia*, Lpndra 1898.

³⁶ Johann Albert Regel, "Turfan", *Petermanns Geographische Mitteilungen* 1880, ss.205-210; S. L. Tikhvinskiy, B.A. Litvinskiy, *Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye*, Moskova, 1988, s.20.

³⁷ A. N. Ragoza, *Sogdiyskiye fragmenty tsentral'no aziatskogo sobraniya Instituta Vostokovedeniya*, Moskova, 1980, s.7.

³⁸ S. L. Tikhvinskiy, B.A. Litvinskiy, *Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye*, Moskova, 1988, s.17.

kalan Rus oryantalistler söz konusu rekabette kaçınılmaz olarak Batılı rakiplerinin gerisinde kaldı³⁹. Maddi kaynak eksikliğine karşın Rus oryantalistler bölgedeki insanlardan yazma ve arkeolojik buluntuları satın alarak çalışmalarını sürdürdü. Ancak bahsedilen diplomatik rekabetin bir göstergesi olarak 1905'ten itibaren Kaşgar ve Urumçi'deki Rus konsolosları ve diplomatları bölgedeki çalışmaları teşvik ederek bilhassa İngilizlere karşı bu alandaki keşif yarışını destekledi. Kaşgar Konsolosu Nikolay Fedoroviç Petrovskiy (1837-1908), Urumçi Konsolosu Nikolay Nikolayeviç Krotkov (1869-1919) politik nüfuzlarını kullanarak 1905-1907 arasında Turfan'a keşif seferi düzenleyen Berezovskiy kardeşleri desteklediler ve Orta Persçe dönemine ait yazmaların⁴⁰ yanı sıra Soğd yazmaları elde etmelerini sağladılar⁴¹. 1909'dan itibaren ise Uluslararası Orta Asya ve Uzak Doğu Arkeoloji ve Linguistik Keşif Birliği'nin Rusya komitesi finansal destek elde ederek geniş ölçekli Turfan arkeolojik seferlerini ve çalışmalarını sürdürdü⁴². 1909'dan itibaren Rus keşif gezileri ve arkeoloji çalışmaları en verimli dönemine girdi. Sergey Fedoroviç Ol'denburg'un (1863-1934) 1909-1910 ve 1914-1915 arasında icra ettiği keşif seferleri finansal ve kurumsal destek altında sistematik sürdürülen Rus keşif seferleri arasında en önemli ve başarılı olanlar arasındadır. Ol'denburg, Turfan, Kuça ve Kaşgar'daki arkeolojik sitelerde yürüttüğü ilk dönem kazılarında Soğdlara ait çok sayıda yazma parçası ve sanat objesi elde etti⁴³. Ol'denburg'un 1914-1915'te yürüttüğü ikinci keşif gezisi ise Soğd medeniyet, din ve diline dair oldukça geniş çaplı buluntuları ortaya çıkardı. Dunhuang'ta Bin Buda Mağarası'nda (Mağara 17) iyi korunmuş halde, çoğunluğu Çince ve Orta Persçe dilinde bir kısmı Soğdca on bine yakın yazma bulundu⁴⁴.

Rus keşif gezileri Soğd çalışmaları bağlamında öncü niteliğinde ve Batı ilim dünyasının dikkatini çekme bağlamında oldukça faydalı oldu. Spesifik olarak Soğd ve Soğdcaya yönelik keşifler bağlamında Almanlar tarafından düzenlenen keşif gezileri Soğd medeniyetinin ana unsurlarını ve genel hatlarını ortaya çıkardı. Bir kısmı Wilhelm Radloff, Carl Salemann örneğinde olduğu gibi Rus ilim adamlarıyla ortaklaşa gerçekleştirilen keşifler Soğdların ürettiği yazmaların ortaya çıkarılmasını sağladı. Albert Grünwedel'in 1902'de Berlin Müzesi adına Kuça ve Bezeklik, Toyuk gibi çevresindeki sitelerde yürüttüğü arkeolojik çalışmaları sonunda Budist heykeller, heykel parçaları, duvar yazıtları, fresk ve sikke gibi çeşitli objeler ortaya çıkarıldı⁴⁵. Grünwedel, kazıların yanı sıra yerel halktan topladığı yazmalarla da dikkat çekti. Onun keşfine kadar bilinmeyen Orta Persçe yazılmış olan Maniheizm yazmaları, Soğdca ve Uygurca Budizm

³⁹ S. L. Tikhvinskiy, B.A. Litvinskiy, *Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye*, Moskova, 1988, s. 29-30.

⁴⁰ C. Salemann, "Manichaica" *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*, III, 1912, ss. 1-32; C. Salemann, "Manichaica" *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*, IV, 1912, ss. 33-50,

⁴¹ A. N. Ragoza, *Sogdiyskiye fragmenty tsentral'no aziatskogo sobraniya Instituta Vostokovedeniya*, Moskova, 1980, s.8.

⁴² S. L. Tikhvinskiy, B.A. Litvinskiy, *Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye*, Moskova, 1988, s. 38.

⁴³ S. F. Ol'denburg, *Russkaya Turkestanskaya ekspeditsiya 1909-1910 goda. Kratkiy predvaritel'niy otçyot*, St. Petersburg 1914.

⁴⁴ Soğdca yazmaların listesi için bkz. Nicholas Sims-Williams, "The Sogdian Fragments of the British Library," *Indo-Iranian Journal* 18, 1976, ss. 43-82; Yutaka Yoshida, "A Handlist of Buddhist Sogdian Texts", *Memoirs of the Faculty of Letters Kyoto University*, no. 54, 2015, ss. 167-80; A. N. Ragoza, *Sogdiyskiye fragmenty tsentral'no aziatskogo sobraniya Instituta Vostokovedeniya*, Moskova, 1980, s.10.

⁴⁵ Choros Zaturpanskiy "Reisewege und Ergebnisse der deutschen Turfanexpeditionen", *Orientalisches Archiv* 3, 1912, s.118.

ve Maniheizm elyazmalarını ortaya çıkardı⁴⁶. Maniheizm ile ilgili bu ilk yazma parçaları üzerindeki yazı, F.W.K. Müller tarafından kısa sürede tanımlandı ve “Estrangelo”⁴⁷ usulde Süryanice ile benzerlikler taşıdığı ortaya kondu. Orta Persçe ve Soğdca yazılan Maniheist metni yayınlayan Müller, metnin Soğdca kısmını Orta Persçe diyalekti olarak ifade etti⁴⁸. İlk Alman keşif gezisinin büyük yankı uyandırmasının ardından Prusya Kralı II. Wilhelm’in şahsi desteğiyle ikinci Turfan keşif gezisinin hazırlıkları başladı. Grünwedel sağlık meseleleri nedeniyle heyete başkanlık edemediği için yerine Albert von Le Coq tayin edildi ve 1904’te heyet Turfan’a ulaştı. Kuça, Sengim, Toyuk ve Yarğol bölgesinden çok sayıda yazma elde etti. Le Coq’un keşif seferindeki en dikkat çekici buluntu ise Bulayık yakınlarındaki Hristiyan yerleşim birimi Shui Pang’ta elde ettiği Hristiyan Soğdlara ait Süryanice, Orta-Yeni Persçe yazmalardır⁴⁹. Le Coq’un büyük yankı uyandıran keşif seferi sonrası üçüncü Alman keşif seferi 1905-1907 arasında yine Grünwedel öncülüğünde düzenlenerek Turfan Soğd Yazma Koleksiyonu tamamlandı⁵⁰. Alman arkeoloji heyetleri, Turfan coğrafyasında kazı ve çalışma yürüten ne ilk grup ne de yegâne profesyonel arkeolog ekibiydi. Alman arkeoloji heyetlerini rakipleri karşısında öne geçiren ve Soğd medeniyetini tanımlamayı sağlayan yazma koleksiyonunu Berlin’e taşımalarını sağlayan temel sebep iyi bir şekilde sübvansede edilen, uzun süreli ve sistematik çalışmalarıdır. Ayrıca bu sayede yerel ahali ile yakın münasebetler tesis etmeleri de göz ardı edilmemelidir⁵¹.

Sonuç

Kolonyalizm ve arkeoloji, XIX. yüzyılın başından itibaren iki yakın müttefik haline geldi. Kolonyal Çağ’da arkeoloji ve arkeolojik bilgi üretimi Avrupa kimliğinin inşasının ve üstün Avrupalı imajının tahkim edilmesinin kritik araçlarından biridir. Sir Aurel Stein’in XX. yüzyılda Çin tarafından yağmacı olarak etiketlenmesi bu açıdan öteki ve ikinci sınıf görülen Avrupa dışı toplumların ortak tepkisi olarak düşünülebilir. Stein ve onunla beraber Turfan coğrafyasında keşif ve arkeolojik faaliyetini yürüten heyetlerinin salt bilimsel ve hümanist diskurdan yola çıktığını düşünmek XIX. yüzyılın politik arka planı dikkate alındığında oldukça hatalı olur. Emperyal Çağ’da Asya spesifik olarak Doğu Türkistan’da yoğunlaşan arkeolojik faaliyetlerde bilhassa yazma türünden Budizm, Maniheizm, Zerdüşçülük ve Hristiyanlığa dair eserler toplanarak Batı kütüphanelerine ve müzelerine taşındı. Soğd dünyasının ve Soğdcanın keşfi söz konusu yazmaların ortaya çıkartılması ile mümkün oldu. Turfan kolonisinde üretilen Soğd yazmaları ve Sir Aurel Stein’in keşfettiği Soğd *Eski Mektupları* üzerinde yürütülen çalışmalarla, M.S. II ve IX. yüzyıllar arasında Asya ticaretine tamamen hâkim olan ve Asya siyasi, ekonomik,

⁴⁶ Albert Grünwedel, *Bericht über archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903*, Abhandlungen der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften, I. Kl., XXIV. Bd., Münih, 1906

⁴⁷ En eski Süryanice yazı çeşididir, Palmira bölgesinde gelişerek etkisini Turfan’a kadar genişleten estrangelo yazı sitiline Turfan’da keşfedilen Süryanice dini içerikli yazmaların çoğunda rastlanır. Bu yazı sitili ve etkileri için bkz. Desmond Durkin-Meisterernst, *Grammatik Des Westmitteliranischen: (Parthisch Und Mittelpersisch)*, Austrian Academy of Sciences Press, Viyana, 2014, ss.29-40.

⁴⁸ F.W.K., Müller, “Handschriften-Reste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkistan II. Teil”, *Anhang zu den APAW*, s.111.

⁴⁹ Albert von Le Coq, A short account of the origin, journey, and results of the First Royal Prussian (Second German) Expedition to Turfan in Chinese Turkistan,” *JRAS*, 1909, ss. 299-322

⁵⁰ Albert Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch Turkistan, Bericht über archäologische Arbeiten von 1906 bis 1907 bei Kuça, Qaraşahr und in der Oase Turfan*, Berlin 1912.

⁵¹ Berlin Turfan Koleksiyonu için bkz. Simone-Christiane Raschmann, Christiane Reck *Turfan Studies*, ed. Berlin Brandenburg Academy of Sciences and Humanities, Druckerei zu Altenburg, Berlin 2007.

kültürel ve dinî hayatını şekillendiren Soğdlar gün yüzüne çıkarıldı. Bilimsel arkeolojinin emperyal bağlamı, Soğd örneğinde görüldüğü üzere tek bir veçhesiyle kolonyalist hedefleriyle değerlendirilmemelidir.

Soğdların ve Soğdca, XIX. yüzyılın sonlarında Rus arkeoloji heyetlerinin başlattığı ve başta Sir Aurel Stein ve Alman-Turfan Arkeoloji Seferi'nin sorumlusu Grünwedel'in sürdürdüğü arkeolojik keşiflerin sonunda pek çok bilim insanının ortak çalışması sonucunda keşfedildi. Soğdların keşfinde emperyal rekabetin izleri bilhassa Rus ve İngiliz diplomatların Kaşgar üzerindeki hakimiyet mücadelesinde ortaya çıkmaktadır. Ancak Soğd medeniyeti genel anlamda Türkistan ve Doğu Türkistan bir başka ifade ile Turfan bölgesindeki medeniyet unsurları Batı ilim dünyasının dikkatini sahip olduğu dil, din çeşitliliği ve zengin tarihsel mirasla çekti. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tam anlamıyla müesseseleşen Avrupa müzeleri, üniversiteleri, klasik arkeolojinin de yükselişiyle birlikte öncelikle Orta Doğu, akabinde ise Türkistan ve Çin coğrafyasına doğru ilgisini yöneltti. Turfan ve Soğdya'da bulunan çok sayıda mural yahut duvar resminden Budizm'e, Hristiyanlığa, Maniheizm'e ve Zerdüşçülüğe dair yazma eserlere, genel konuları işleyen edebî kitaplara kadar Soğdların, Türklerin ve çevredeki diğer medeniyet mensuplarının ürettiği değerler Avrupa kütüphane ve müzelerine taşındı.

Kaynakça

- Albert Regel, Johann, "Turfan", *Petermanns Geographische Mitteilungen* 1880, ss. 205-210.
- Blair Brysac, Shareen, "Last of the Foreign Devils", *Archaeology*, 50/6, Kasım-Aralık 1997, ss. 53-59.
- Bodleian Stein MS 199*, Mart-Ağustos 1907 saha günlüğü.
- Bodleian Stein MS 63*, Carl Friedrich Andreas'tan Stein'e, 27 Mart 1911.
- Bromberg, Carol A., "An Iranian Gesture at Miran", *Bulletin of the Asia Institute*, 5, 1991, ss. 45-58.
- Cowley, A. "Another Unknown Language from Eastern Turkestan." *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1911, ss. 159-166.
- Diaz-Andreu, Margarita, *A World History of Nineteenth-Century Archaeology; Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford University Press, Oxford 2007.
- Fay, C.R., *Cambridge History of British Empire*, C.II, Cambridge University Press, Cambridge 1940.
- Gauthiot, R., "A propos de la datation en Sogdien", *JRAS*, 1912, ss. 341-353.
- Gauthiot, R., "Note sur la langue et l'écriture inconnues des documents Stein-Cowley", *JRAS*, 1911, ss. 497-507.
- Gharib, B., *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Farhang Publications Tahrân, 2004.
- Grenet Frantz; Sims-Williams, Nicholas & de la Vaissière, E., "The Sogdian Ancient Letter V", *Bulletin of the Asia Institute*, 12, 1998, ss. 91-104.

- Grenet, Frantz; Sims-Williams, Nicholas, “The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters”, *Transition Periods in Iranian History, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (22-24 Mayıs 1985)*, E. Peeters, Leuven, 1987, ss. 101-122.
- Grünwedel, Albert, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch Turkistan, Bericht über archäologische Arbeiten von 1906 bis 1907 bei Kuča, Qarašahr und in der Oase Turfan*, Berlin 1912.
- _____, *Bericht über archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903*, *Abhandlungen der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, I. Kl., XXIV. Bd., Münih, 1906.
- Harmatta, Janos, “The Archaeological Evidence for the Dto of the Sogdian ‘Ancient Letters’”, *Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*, Akademiai Kiado, Budapest, 1979, ss. 75-90.
- Hedin, Sven A., *Through Asia*, Londra 1898.
- Jasanoff, Maya, *Edge of Empire*, Harper Publication, London 2006.
- Kuzakçı, Başak, “Soğd-Türk İlişkileri (V.-VIII. Yüzyıllar)”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul 2022.
- Mirsky, Jeannette, *Sir Aurel Stein: Archaeological Explorer*, Chicago, 1998.
- Müller, F.W.K., “Handschriften-Reste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkistan II. Teil”, *Anhang zu den APAW*, s. 7-123.
- Ol’denburg, S. F., *Russkaya Turkestanskaya ekspeditsiya 1909-1910 goda. Kratkiy predvaritel’nyy otçyot*, St. Petersburg 1914.
- Özkan, Murat, “Kaşgar’da Bir İngiliz Ailesi:Macartney”, *Asia Minor Studies*, 5/10, 2017, ss. 73-84.
- Ragoza, A. N., *Sogdiyskiye fragmenty tsentral’no aziatskogo sobraniya Instituta Vostokovedeniya*, Moskova, 1980.
- Raschmann, Simone-Christiane; Reck, Christiane *Turfan Studies*, ed. Berlin Brandenburg Academy of Sciences and Humanities, Druckerei zu Altenburg, Berlin 2007.
- Reichelt, Hans, *Die Soghdischen Handschriftenreste Des Britischen Museums*, Umschrift Und Mit Übersetzung. Heidelberg: Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1928-1931.
- Salemann, C., “Manichaica” *Bulletin de l’Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*, III, 1912, ss. 1-32.
- _____, “Manichaica” *Bulletin de l’Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*, IV, 1912, ss. 33-50.
- Sims-Williams, Nicholas, “The Sogdian Ancient Letter II”, *Philologica et Linguistica. Historia, Pluralitas, Universitas. Festschrift für Helmut Humbach zum 80. Geburtstag am 4. Dezember 2001*, ed. M. G. Schmidt & W. Bisang, Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2001, ss. 267-280.
- _____, “The Sogdian Ancient Letter No. 4 and the personal name Manavaghiçk”, *Estudios Iranios y Turanios*, 3, 2017, ss. 171-172.

- _____, “The Sogdian Fragments of The British Library,” *Indo-Iranian Journal* 18, 1976, ss. 43-82.
- _____, “Towards a New Edition of the Sogdian Ancient Letters”, *Les Sogdiens en Chine*, 23-25 Nisan Pekin, 2004, ss. 97-104.
- Sims-Williams, Ursula, “The Kingdom of Khotan to AD 1000: A Meeting of Cultures”, *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 3, 2008, ss. 171-172.
- Stein, Arthur, “Explorations in Central Asia, 1906-8 (1)”, *The Geographical Journal*, 34/1, 1909, ss. 35-62.
- _____, *Ancient Khotan*, Clarendon Press, Oxford, 1907.
- _____, *Sand-Bruied Ruins of Ancient Khotan*, Fischer and Undwin, Londra, 1903.
- The Times*, “Dr Stein’s Travels in Central Asia: Archaeological Discoveries,” 9 Mart 1909, s. 10.
- Tikhvinskiy, S. L.; Litvinskiy, B.A., *Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye*, Moskova, 1988.
- von Le Coq, Albert, “A short account of the origin, journey, and results of the First Royal Prussian (Second German) Expedition to Turfan in Chinese Turkistan,” *JRAS*, 1909, ss. 299-322.
- Wang, Helen, *Sir Aurel Stein in The Times*, London, 2002.
- Whitfield Susan; Ursula Sims-Williams, *The Silk Road: Trade, Travel, War and Faith*, British Library Publication, Londra 2004, ss. 248-249.
- Williams, Joanna, “The Iconography of Khotanese Painting”, *East and West*, 23/1-2, 1973, ss. 109-154.
- Yoshida, Yutaka, “A Handlist of Buddhist Sogdian Texts”, *Memoirs of the Faculty of Letters Kyoto University*, no. 54, 2015, ss. 167-80.
- Zaturpanskiy, Choros, “Reisewege und Ergebnisse der deutschen Turfanexpeditionen”, *Orientalisches Archiv* 3, 1912, ss. 116-127.